

IRK BİTİĞ ÜZERİNE YENİ NOTLAR

MARCEL ERDAL

İrk Bitiğ adlı Eski Türk harfleriyle yazılmış küçük kitap, bilginlere, ilk kez çevriyazı ve çeviri olarak V. THOMSEN tarafından sunulmuş¹, sonra aynı bilginin çalışmalarının toplandığı yapıtta² yeniden yayımlanmıştır. Bu ikinci yayımda bir şey değiştirilmemiş, ancak notlara birkaç ekleme yapılmıştır. Metin Türkçe çevirisiyle birlikte H.N. ORKUN³, Rusça çevirisiyle S.E. MALOV⁴ tarafından da yayımlanmış, bunlardan her biri, çözümlenmesi güç bölümleri kendi görüşlerine göre açıklamaya çalışmışlardır. A.V. GABAIN'in *Alttürkische Grammatik*'inin her üç baskısında (1941-1974) da metnimizin LV'inci ırk'tan, sonuna kadar olan bölümü vardır. THOMSEN'in notlarından başka İrk Bitiğ'i yorumlayan özellikle merhum SIR GERARD CLAUSON olmuştur⁵. ARLOTTO'nun⁶ da İrk Bitiğ'in bütünü üzerine bazı ilgi çekici düşünceleri vardır. Son olarak HAMILTON⁷ kitabın son bölümü hakkında bir yazı yayımlamıştır. Bunlara rağmen ırk'ların bir bölümü henüz yeterince anlaşılammaktadır. Bu durumun nedeni özellikle metnin zorluğunda ve kısmen de elyazmasına birtakım yanlışların girmiş olmasındadır. Aşağıdaki notlarla şimdiye değin çözülememiş kimi sorunları çözmeye, yeni açıklamalar vermeye, metnin yorumunda bir parça daha ilerlemeye çalışmak istiyorum.

Yapıt "ırk" denen küçük parçalardan oluşmuştur. Burada sırayla ırk'tan ırk'a geçeceğim. Açıklamalarımın çoğu dilbilimsel nitelikte ola-

¹ Journal of the Royal Asiatic Society, 1912, s. 190-214.

² *Samlede Afhandlingar III*. Kopenhagen, 1922, s. 226-254.

³ *Eski Türk Yazutları II*. İstanbul, 1938, s. 71-93.

⁴ *Pamjatniki Drevn'etjurkskoj Pis'mennosti*. Moskva, 1951, s. 80-92.

⁵ Özellikle *Notes on the "İrk Bitiğ"*, *Ural-Altäische Jahrbücher*, XXXIII (1961), s. 218-225. Bu yazıdan aşağıda *Clauson: Notes* olarak söz edilecektir. Clauson'un sözlüğünde de İrk Bitiğ üzerine çeşitli yeni açıklamalar vardır: *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*. Oxford, 1972.

⁶ A. ARLOTTO, *Old Turkic oracle books*. Monumenta Serica XXIX (1970-71), s. 685-696.

⁷ J. HAMILTON, *Le colophon de l'Irk Bitiğ*. Turcica VII (1975), s. 7-19.

caktır; bir din ya da folklor tarihçisi herhalde Irk Bitig'de değinecek bambaşka konular bulacaktır. Şimdiye değin yazılanları yinelemeyip yalnızca kendimden bir şey katabildiğim sorunları ele aldım. Bu yüzden, buradaki açıklamalardan yararlanmak isteyenlerin THOMSEN'in, ORKUN'un, MALOV'un ve CLAUSON'un metinlerini ve Irk Bitig'le ilgili yazılarını göz önünde bulundurması gerekir.

- I) CLAUSON'un sözlüğüne göre *yarın*, *yaru-* eyleminden *-n* ekiyle türetilmiş bir addır. Böyle olsaydı, *sa-* eyleminden *san* adı türetildiği gibi burada da beklenen şekil *yarun* olurdu. Bunun yerine, *yarın* sözcüğünü metinlerde henüz ortaya çıkmamış **yar* şeklinde bir adın araç durumu, *yaru-*'yu ise *az + u-* ya da *bäk + ü-* gibi, addan eylem türeten *+U-*⁸ ekiyle aynı **yar* sözcüğünden türemiş saymak daha doğru olacaktır.

yarın keçä çifti ayrıca II'nci ve XXII'nci ırk'larda ve M I⁹ 31,41 (= M III¹⁰ 36,5³)'te de bulunur. Bir de TT II¹¹ A 59'daki *yar(ı)nya tägi* "sabaha değin" deyimini karşılaştırınız. Burada sayılan metinlerin hepsi Mani diniyle ilgilidir.

keçä de yine ölmüş **ke* adının eşitlik durumudur. Aynı adın araç durumu *ken* ve çıkma durumu *kedin* Eski Orta Asya Türkçesinde çok kullanılan belirteçlerdir. Bu sözcüklerin ikinci fonemi hemen hemen bütün eski metinlerde *i* harfiyle yazılan */e/* olduğuna göre *käç-* "geçmek" eylemiyle ilgileri olamaz.

örgin "taht" sözcüğünün örneklerini CLAUSON'un sözlüğü ile Man-tü Texte¹² 175'te ve oraya ait notta bulmak mümkündür. Hem *örgin* hem *örgün* görülmekle birlikte bunların bulunduğu metinler karşılaştırılırsa aslının *örgin* olduğu anlaşılır.

⁸ Büyük harfler belirli kurallara göre aralarında nöbetleşen bir ses takımını gösterir. Örneğin *U = u, ü; X = u, ü, v, i; K = k, q vb.*

⁹ A.v. LE COQ, *Türkische Manichaica aus Chotscho I.* Berlin, 1912.

¹⁰ A.v. LE COQ, *Türkische Manichaica aus Chotscho III.* Berlin, 1922.

¹¹ W. BANG ve A.v. GABAIN, *Türkische Turfantexte II.* Berlin, 1929.

¹² P. ZIEME, *Manichäisch-türkische Texte (= Berliner Turfantexte V).* Berlin, 1975.

- II) THOMSEN'in *yol* olarak yazdığı sözcük *yul* "pınar" diye de okunabilir. Her iki sözcük de en eski metinlerden beri görülür.

$s^2 \ddot{u} r^2 : m n^2$ kuruluşundaki ilk sözcük yalnızca QB¹³ 5212'de bulduğumuz *äşü-* eyleminin şimdiki zaman şekli olabilir. *äş-* eyleminin şimdiki zaman şekli olsaydı, Kâşgarlı Mahmut'un da yazdığı gibi *äşär* olması gerekirdi. Karahanlı Türkçesinden önce şimdiki zaman ekinin ünlüsü /U/ olan, tek heceli, gövdesi /ş/ ile biten tek bir eylem bile yoktur.

THOMSEN'in *(a)yl(i)γ* olarak yazdığı sözcük *yılıγ* "ılık" ya da *yıllıγ* "yıllı" diye de okunabilir. Ne iki aylık, ne de iki yaşındaki bir 'insanoğlu' anlatılan olaya uyuyor; buna karşılık TT I¹⁴ 178'deki bir tümce burada yardımımıza gelmektedir: *tütüş kəriş qotγıl. yılıγ yumşaq bolγıl.* "Kavgayla çatışmayı bırak. Ilık ve yumuşak ol". Buna göre bu iki metinde de sözcüğün anlamı "çekingen" ya da "nazik" olmalıdır. *aylıγ* sözcüğü Eski Orta Asya Türkçesinde hiç yoktur. İlk önce Mühenna ve Houtsma sözlüklerinde rastlanır; bunlarda ise anlamı "gebe"dir.

CLAUSON'un sözlüğünde bu tümce *eki: aylığ kişi: oğlan:* olarak geçer; bütün öteki yayımlayıcılar ise THOMSEN'la birlikte son sözcüğü *oğlın* diye okumaktadırlar.

- III) *qanat* burada $q n^1 t^1$, Irk Bitig XXXV'te ise $q n^1 a t^1$ şeklinde yazılıdır. Karahanlı Türkçesinden önce bu sözcüğü yalnızca bir Mani metni olan M III 8, 23,3²'de buluyoruz. Türkmencede *γānat*, Çuvaşçada *śunat* olduğuna göre ilk *a*'nın uzun olması gerekir¹⁵. Irk Bitig'de ilk hecenin uzun

¹³ YUSUF HAS HACİB, *Qutadyu Bilig*. REŞİT RAHMETİ ARAT'ın İstanbul 1947 metnine göre.

¹⁴ W. BANG ve A.v. GABAIN, *Türkische Turfantexte* [I]. Berlin, 1929.

¹⁵ Ashında sözcük başındaki bir *kā-*'nın Çuvaşçada *śu-* değil *yu-*vermesi beklenir; örneğin *qān*'dan *yun*, *qāl*'dan *yul*-, *qār*'dan *yur*-. Sözcük başındaki *ś*'ler *y* veya *ç*'den gelebilir. *-y-* ile *ç*'de *k*'ye göre bir damaksillaşma vardır ki bu da *a*'nın asli uzunluğunu gösterir. Öteki sözcüklerde önce bütün *-y-*'ler *ś-* olmuş, ondan sonra uzun *a*'dan önce bulunan *k*'ler *y*'ye geçmiştir. Anlaşılan, bu sözcükte damaksillaşma daha erken olmuş, bu *k*'den gelme *-y-* de *ś*'ye geçişe katılmıştır.

a'ları genellikle tam olarak yazılır, kısa *a*'ları yazılmaz, "eksik" yazılır. Bu yüzden metnimizdeki şekiller, özellikle $q n^1 a t^1$ şekli, yanlışlıkla $*q a n^1 t^1$ yerine yazılmış olabilir.

tükü- eylemini ORKUN "inkişaf etmek" diye çevirir, bu da THOMSEN'in çevirisine uymaktadır. Ancak, bu sözcüğün anlamı Eski Orta Asya Türkçesinde genellikle "bitmek, tükenmek"tir¹⁶. Buraya uyabilecek bir kullanış yalnızca Küli Çor yazıtında¹⁷, Batı 4'te buldum. Tümce- nin doğru anlamına ilk varan CLAUSON: *Notes* olmuştur. *tü*, ORKUN'un yazdığı gibi "görünüş" değil "tüy"dür.

- IV) İlk önce ORKUN'un anladığı gibi, burada ve Irk Bitig XLI ile XLIX'de bulduğumuz $s^2 r^2 y$ sözcüğü "tekir renkli" anlamındaki *äsri*'dir.

Irk'in son sözcüğünü THOMSEN ilk yayımında *bi//liñl(är)*: diye yazmış, çalışmalarını topladığı yapıttaki ikinci yayımında *bi//liñl(är)r*: olarak düzeltmiştir. Fotokopide görüldüğü gibi, r^2 eksik değildir.

- V) CLAUSON sözlüğünde, s. 519'da gösterdiği gibi "nal" sözcüğünün asıl şekli $*tuñay$ olmalıydı. Irk Bitig'de asli \tilde{n} 'ler *y* veya *n* olmayıp \tilde{n} kaldığına göre¹⁸ bu sözcüğün de burada bu şekilde ortaya çıkması gerekirdi. İkinci ünlünün *u* olması da bir güçlüktür. TT VI¹⁹ 460'ta okuduğumuz *körksüz tuyuysuz bälgüsüz* sözleri önümüze başka bir olanak getirmektedir: *altun tuyuyluy* "altın işaretli" ya da buna yakın başka bir anlama sahip olabilir; *tuyuyluy*, *tuy-* eyleminden türemiş olmalıdır²⁰.

¹⁶ CLAUSON'ın sözlüğüne bakınız.

¹⁷ SIR G. CLAUSON ve E. TRYJARSKI, *The inscription at Ikhe Khushotu*. Rocznik Orientalistyczny XXXIV, 1 (1971). s. 7-33.

¹⁸ Örneğin *añy*, *çvyañ*, *qoñ* sözcüklerinde.

¹⁹ W. BANG, A.V. GABAIN ve G.R. RACHMATI, *Das buddhistische Sūtra Säkiz Yükmäk* (= *Türkische Turfantexte VI*). Berlin, 1934.

²⁰ İkinci ünlü başka biçimde de açıklanabilir. Metnin aslında $*t^1w j^1y l^1y$ yazılı ise, bu hem *tuyuyluy* hem de *tuyayly* olarak okunabilir. Elimizdeki yazmayı aslından çeken kişi sözcüğü tanımayıp yanlışlıkla *tuyayly* yerine *tuyuyluy* diye okumuş ve önümüzdeki şekli yaratmış olabilir.

CLAUSON: *Notes b¹wd¹l¹l¹γ* olarak yazılan sözcüğü *bod-luy* diye anlamak, yani *l*'lerden birini silmek yanlısıdır. Gerçekten de ilk *l*¹'i *γ* yerine yazılmış sayarak sözcüğü *boduy¹luy* "boyalı" diye okumak mümkünse de bu, beklenen anlama uymamaktadır.

- VI) *adıyın* sözcüğünü THOMSEN ilk yayımında yanlışlıkla *(a)d(ι)γ(ιñ)* diye yazmış, bunu çalışmalarını topladığı yapıtta *(a)d(ι)γ(ι)ñ* olarak düzeltmiştir. *η* yazmada vardır.

y(a)r(ι)lmış diye yazdığı bir sözcüğe THOMSEN "Ms. *yrlmus*², clerical error for *-miş*." diye bir not eklemektedir. Yazmada görüldüğü gibi son ünlü *o/u* da değil, *o/u* ile *ι/i* arasında, ikisine de benzeyen bir işarettir.

- VII) *tärkläyü* ulacını buradan başka M I 13, 17 (Teile eines Buches) ve M III 23,6²'de buluyoruz. *tärklä-* eyleminin CLAUSON ve DTS²¹ sözlüklerinde bulunmayan bir örneği *qataylansar trkläsär* (M III 13, 17²)'dir. Man-tü Texte 300'deki *tärklätgüçi* sözü de bu sözlüklere girmemiştir.

- VIII) CLAUSON: *Notes*'un bu ırk'la ilgili açıklamalarını doğru buluyorum; yalnızca *ä ^b/_v intin* hence *ävin* "tane" sözcüğünün değil *äv* sözcüğünün bir şeklidir. Zaten *äv* ve *in* sözcükleri bu ırk'ta hem anlam, hem de sözdizimi bakımından benzer bir durumdadır.

Bu ırk'taki *yul-* eyleminin kullanılışı ise *käl ottin özüñ yul ölüm¹din öñi* (Atabetü'l-Haqā'iq 12) tümcesini hatırlatır.

- IX) Buradaki *qat* ve *bük* sözcükleri şunlarla karşılaştırılabilir: *iç tärin qat bük tay-ta . . . dyan oluyuluq ol*. "İçiçe, kat kat, kıvrım kıvrım dağlarda . . . dhyāna'ya dalmalı." (ETS²² 8,9-15) ve *yana aydı Ay Toldı elig qatı / maña açsu ämdi bu söz bük qatı*. (QB 870).

godm(ad)uq şekline gelince, *d*¹'in düşürülmüş olması *d*¹ ve *m* işaretlerinin benzerliğinden ileri gelmiş olabilir.

²¹ V.M. NAD'ELJA'EV ve başkaları, *Drevn'etjurkskij Slovar'*. Leningrad, 1969.

²² R.R. ARAT, *Eski Türk Şiiri*. Ankara, 1965.

- X) $s^2 n^2 g n^2$ CLAUSON: *Notes*'un dediği gibi *äsnä-* eylemine ait olabilir; bununla birlikte, *işän-* "birine güvenmek"²³ eylemini *eşän-* diye okumak mümkünse, bundan gelmesi olanağı da vardır. Her iki eylem de Kâşgari'nin *Divan*'ından önceki metinlerde ortaya çıkmamıştır.

Bu ırk'ta bulduğumuz *qamuş* şekli geç olması bakımından ilgi çekicidir. Irk XXXVIII'de *qamuş* şeklini buluyoruz. Buradaki şekle bakılırsa elimizdeki kopya Eski Orta Asya Türkçesinin son dönemlerinden olmalıdır. Bununla karşılaştırılabilecek şekiller şunlardır: USp'deki²³ geç ekonomik belgelerde ve Kâşgari'nin yapıtında *tämür*, önceki metinlerde *tämür*; *Suvarnapraphäsä*'nın²⁴ kimi bölümlerine ve yine Kâşgari'de *amul*, bütün öteki metinlerde *amıl*; Kâşgari'de *amrul-* ve *amurt-*, Uygurca metinlerde *amrıl-* ve *amırtur-*, vb. Zaten Irk Bitig'in kendisinde de /m/'den sonra ünlü yuvarlaklaştırmayan iki sözcük vardır: *sämiz* ve *qamıç*.

- XI) Anlam bakımından çıkardığı zorluklara rağmen, hence ORKUN'un metni anlayış yolunu tercih etmek gerekir.
- XII) *qamla-* eylemine büsbütün geç olan Memluk ve Çağatay kaynaklarından önce rastlanmaz. *qamla-* kadar ilginç olmamasına rağmen şüphesiz tercih edilmesi gereken okunuş şekli THOMSEN'in *Samlede Afhandlinger III*, s. 250'de öne sürdüğü *qamılmış*'tir. Bu şekilde THOMSEN kendi ilk okuyuşu *qamlamış*'ı düzeltmiş, ORKUN da bunda onu izlemiştir. MALOV ile CLAUSON ise (hem sözlüğünde hem de *Notes*'ında) THOMSEN'in bıraktığı *qamlamış* eyleminde kalırlar. Kâşgarlı'da da bulunan *qamıl-* sözcüğüne Uygurcada çok rastlanır. Burada da, doğru okunuş olarak kabul edilirse, en uygun çeviri şu olmalıdır: "Bir adam ava çıkmış. Dağda düşmüş. "Kudretli [Tanrı] göktedir." diyor. Öyle bilin." vb.

²³ W. RADLOFF, *Uigurische Sprachdenkmäler. Materialien ...* von S.E. MALOV herausgegeben. Leningrad, 1928.

²⁴ Bu metin 1913'ten itibaren St. Petersburg'da V.V. RADLOV ve S.E. MALOV tarafından dört cilt olarak yayımlanmıştır.

- XIII) *tiril-* eyleminin Eski Orta Asya Türkçesindeki anlamı CLAUSON'ın çevirdiği gibi "dirilmek" değil "hayatta tutulmak, hayatta bırakılmak"tır. Örneğin *üküş öltäçi anta tirildi.* (BQ²⁵ doğu 31), "Ölmek üzere olan birçoklarının orada hayatı kurtarıldı." CLAUSON'ın esas saydığı anlam yalnızca, Kâşgari'nin Divan'ında bulunur ve orada verilen anlamların yalnız bir tanesidir. *tir-* "yaşamak" eylemi için CLAUSON ve DTS sözlüklerine bakınız.
- XIV) Bu ırk'ın ikinci parçasını XXXIII'üncü ırk'ta da bulmaktayız; burada metin *qatıytı ba*, orada ise *qatıydı ba* şeklindedir. Kül Tegin²⁶ yazıtında bu sözcük önümüze iki kez *qatıydı* olarak çıkmaktadır. /t/ ile /d/ fonemlerinin karışık olarak kullanılması en eski metinlerde bulunmaz, bu karışıklık yüzünden Irk Bitig'in de eski olmayan metinlerden biri sayılması gerekirdi. Ancak, sıfatlardan belirteç yapan bu ek hem *-di / dt*, hem de *-ti / ti* şeklinde önümüze çıkmaktadır. Örneğin *ädgüti* belirteci hem Irk Bitig'de hem de kuşkusuz ilk metinler arasında olan Orhon yazıtlarında *ädgüti* olarak yazılmıştır.
- XVI) *-ä / a* ulacı Eski Orta Asya Türkçesinde de hemen hemen hiç bir zaman nitelendirici olarak kullanılmaz²⁷. Bu yüzden, THOMSEN'in ve ORKUN'un çevirileri ("the place where (it had previously been) fattened" ile "semizleştiği yeri") *toruq at sämrity yerin öpän yügürü barmış* tümcesine uymaz. Öte yandan bu ulacın kendisini yöneten eylemden bu kadar uzak olması Eski Orta Asya Türkçesinde pek rastlanan bir durum da değildir. Eski Türkçedeki *p* işareti *ı / i* işaretine, tersine dönmüş olması bakımından, çok benzemektedir. Bu yüzden yanlışlıkla *s² m r² y t² p* (yani *sämritip*) yerine *s² m r² y t² y* yazılmış olması olasılığı vardır.

²⁵ *Bilgä Qayan* yazıtı. V. THOMSEN, *Inscriptions de l'Orkhon déchiffrées*. Helsingfors, 1896 yayımına göre.

²⁶ Bu yazıt da V. THOMSEN'in önceki notta anılan kitabında bulunur.

²⁷ Bulduğumuz birkaç örnekte nitelendirici-ad insan gövdesinin organlarından birini tarif edip araç durumunda bulunur; örneğin *tikä qulyaqın* "dikilmiş kulakla", *tälmirä közin* "özleyen gözlerle", *külçirä yüzün* "gülümseyen yüzle" vb. Metnimizdeki *yerin* sözcüğünün ise nesne durumunda (belirtme durumunda) olduğu bellidir.

$q w d^1 w r^1 s^1 w \gamma y \eta n^1 y \eta A$ üzerine yeni düşünceler ileri sürmek yersiz olacaktır. Bununla birlikte *qudrug* “kuyruk” ve Divanü Lûgati’t-Türk’teki *quduryaq* “kaftanın arka eteklerinden biri”, *quduçaq* “kuyruk kemiği” ve *quduryun* “eğerin kuskunu” sözcükleriyle herhangi bir ilişki bulunduğu kesin gibi görünüyor.

qamşayu umatın turur deyiimi buradan başka XXV, XXXVII ve XXXIX sayılı ırk’larda da vardır ve dördünde de ırk hakkında *ya $\frac{b}{v}$ laq ol* denmektedir.

- XVII) THOMSEN’in metnine göre burada ve XIII’üncü ırk’ta *ölümdä ozmış* yazılıdır; XLIX sayılı ırk’ta ise *ölümtä oz-* şeklini buluyoruz. Dişsellerin kullanılışındaki bu eşitsizlik genellikle eski metinlerde bulunmaz.

THOMSEN’in (ve ORKUN’un) metninin tersine elyazmada *yış* değil $j^2 y s^2$, yani *yiş* yazılıdır. Buna karşılık örneğin XXI sayılı ırk’ta bulduğumuz *yl* sözcüğü $j^1 y l^1$ şeklindedir²⁸. Bunlar bize yazıtlarda gördüğümüz değişimleri hatırlatır. Orhon yazıtlarında sözcük başında ve $/1/$ ’dan önce $/y/$ fonemi hep j^2 harfiyle yazılmaktadır²⁹; s^2 işareti de çok defa s^1 ve ş yerine kullanılır³⁰. *yış* sözcüğünün bu yazıtlarda aldığı çeşitli şekiller T. TEKİN³¹ tarafından da toplanmıştır.

- XIX) *buluy*, *bol-*’dan türemiş olabilir, ancak *bul-*’dan türetilmiş saymayı tercih ediyoruz; anlamı “soruşturma” ya da “araştırma”ya yakın olacaktır.

talula- eylemi Eski Orta Asya Türkçesinde de Karahanlı Türkçesinde de birkaç yerde bulunup anlamı, aşağı yukarı kesin olarak “seçmek”tir. Kâşgari’nin verdiği anlam da bu olmasına rağmen ORKUN’un “ıslatarak” diye çevirmesi çok şaşırtıcıdır.

²⁸ K. GRØNBECH basılmamış notlarıyla bu noktaya ilginizi çekmiştir. Defteriade şöyle yazılıdır: “ $j^2 y s^2$ auffällig, da $3^2 j^1 y l^1$ steht, wo man ebensogut $j^2 y l^2$ oder $j^2 y l^1$ erwarten könnte.”

²⁹ Bak. THOMSEN, *Inscriptions ... déchiffrées*, s. 26-27.

³⁰ Aynı yapıtta s. 38.

³¹ *A Grammar of Orkhon Turkic*. Bloomington, 1968, s. 71-72 ve 404.

$\gamma n^1 q A$ sözcüğünün açıklamasında çeşitli yollar vardır. γn^1 , *ayın* olabilir ve yönelme durumunu somut anlamında alınca “Onu dilsiz ricada bulunmaya göndermiş.” çevirisine varırız. $\gamma n^1 q A$, *aynaqqa* olarak da okunabilir; bunu $t^1 w z q A$ diye yazılan *tuzaqqa* sözcüğüyle karşılaştırırız³². *aynaq* “yuvarlanmak” anlamındaki *ayna-* eyleminden türeme soyut bir ad olabilir. Üçüncü olanak da sözcüğün başında bir *q* işaretinin unutulmuş olmasıdır. O durumda çeviri “Onu *qayan*’a ricada bulunmaya göndermiş.” olacaktır. CLAUSON sözlüğünde bu sözcüğün *ayna-* eyleminin türetim tabanı olabilecek ‘*ayan*’ diye bir ad olması gerektiğini ileri sürer; böyle bir sözcüğe hiç bir yerde rastlanmadığına göre burada da var sayılamayacaktır.

XX) THOMSEN notlarında *udıymay* sözcüğünün belirtme durumunda olmasını şaşırtıcı bulmaktadır. Bu, HTs³³ 135’teki *uçuymalarıγ* sözüyle karşılaştırılabilir.

köpükümin sözünün belirtme durumu ekindeki ünlü, III’üncü ırk’taki *tapladuqumın* ve *sä^b/_vdükümin* sözlerinde de görülmektedir.

XXI) Fotokopide açıkça görüldüğü gibi bu ırk’ın ilk iki sözcüğü *qara öpgük* değil *qarı öpgük* yani “yaşlı çavuşkuşu”dur. Metnin bütün yayımlarında yanlıştır.

İrk Bitig’de yazılmayan, eksik ünlüler hep ya *ä/a* nöbetleşmesi, ya da dörtlü *i/ı/u/ü* nöbetleşmesi gösterir. Böylece yuvarlak ünlüden sonra *ı* veya *i* gelecekse bunlar her zaman açık olarak yazılır. THOMSEN ve ötekilelerin *ürk(i)tt(i)η* diye yazdıkları sözcük bu yüzden *ürk(ü)t-t(ü)η* diye okunmalıdır.

Eğer *üdm(ü)η* yanlış olmayıp gerçekten *üdm-* diye bir eylem varsa, CLAUSON : *Notes*’un ileri sürdüğü görüşten başka *üdm-* “seçip ayırmak” eyleminin genişletilmemiş gövdesi de olabilir.

³² Tekrarlanan ünsüzlerin bir tek olarak yazılmasına karşılık, aynı olmayan ünsüzler olduğu gibi yazılır. Örnek; bu ırk’taki *w t² w g k A* (*ötügkä*) sözcüğü.

³³ A.v. GABAIN, *Die Uigurische Übersetzung der Biographie Hüen-Tsang*. Berlin, 1935.

- XXII) THOMSEN ile birlikte ORKUN ve CLAUSON: *Notes*, *yarın yanrayur keçä kähränür* tümcesinin ayna hakkında söylendiğini düşünüyorlarsa da doğrusu, MALOV'un çevirisindeki gibi bu sözleri *uzun tonluy* hanım hakkında söylenmiş saymaktır. *yanra-* ve *kährän-* eylemleri her buldukları yerdé insan mırıldanmalarını ve söylenmelerini anlatırlar.
- XXIII) Bu ırk'ın ilk tümcesi CLAUSON: *Notes*'un açıklamalarından sonra büsbütün açıklık kazanmıştır. İkinci tümceye gelince: El yazmasında *ç w k* (*ç w q* değil!) sözünün ikinci işareti alt çizgiciği eksik bir *k*'ye benzemektedir. Kâşgari *çäkik* diye bir sözcüğe değinir ve Arapça karşılığına göre bu, küçük bir kuşun, belki de toygar kuşunun adı olmalıdır³⁴. *t² y η* için tek çeviri *ätin* olduğuna göre bu tümcenin anlamı şudur: "Toygar (?) etin kutlu olsun!" ırk'ın iki tümcesi de kuşlarla ilgili olmasına rağmen genel anlam yine de kapalı kalmaktadır.
- XXIV) Faksimilede açıkça görüldüğü gibi THOMSEN ve ötekilerin *yütürük* diye okudukları sözcüğün son işareti *wk* değil *wp*'tur. Bu yanlışın ilk farkına varan, notlarını yayımlayamadan ölen K. GRØNBECH olmuştur. ırk Bitig'de *öp* ve *üp* hep iki harfle, yani *w p* olarak yazılmasına rağmen bu sözcük *yütürüp* diye okunmalıdır. *wp* ve *wk* işaretleri birbirlerine çok benzer ve *Bilgä Qayan*'la *Kül Tegin* yazıtlarında ve Yenisey yazıtlarının çoğunda *wp* işareti *wk* yerine kullanılmaktadır. ırk Bitig'de ise *wp* sekiz defa görülür ve bütün örneklerinde hep *op* veya *up* sesleri için kullanılmıştır. 'yütürük' diye bir sözcük Eski Orta Asya Türkçesinde hiç yoktur; *yütürüp* ise "yüklemek" anlamına gelen *yütür-* eyleminin ulacıdır. CLAUSON sözlüğünde metnimizdeki sözcüğü *yit-* (yani *yet-* "yitmek, yok olmak") eyleminden türemiş saymaktaysa da bu imkânsızdır. *yütür-*, *yüd-tür-*'e eşit sayılamaz: LIV ve LX no.lu ırk'larda bulduğumuz *eşidti* sözcüğü *s² y d² t² y* diye yazıldığına

³⁴ Sözcüğe Osmanlıcada bu anlamla rastlanır: *Tarama Sözlüğü*'nde (Ankara, 1965) *çekük* ve *çekik* şekillerinde bulunur.

göre değindiğimiz eylem *yüdtür-* olsaydı / dt / grubu burada da öyle yazılırdı. *yütür-* sözcüğünü U I³⁵ 8,2 (Magier)'da da buluyoruz. Oradaki eylem *yüd-tür-* olsaydı o metin ve benzerlerinde kullanılan yazıma göre *yütdür-* diye yazılması beklenirdi.

qanta sözcüğünü CLAUSON'dan başka bu metinle uğraşanlar hep "kanda" diye çevirmişler, CLAUSON: *Notes* ise "nerede?" anlamını daha uygun bulmuştur. Ancak, bu sözcük yazmada *q A n¹ t¹ A* şeklinde geçer. I.R. MEYER'in³⁶ gösterdiği gibi Irk Bitig'de sözcüğün ilk hecesinde kendilerine özgü işaretle, yani açık olarak, yazılan / a /'lar uzundur. Nitekim "kan" sözcüğü Türkmence de uzun *ā* ile söylendiğine göre metnimizde eski çeviriye dönülmelidir.

- XXV) *köl-* eylemi yalnızca burada ve bundan sonra ancak XIV'üncü yüzyılda yazılmış *Kitābu'l-İdrāk*'ta³⁷ bulunmaktaysa da anlamları pek yakın *kölük* ve *kölünü* sözcüklerinin varlığı, *köl-*'ün de durumunu kuvvetlendirmektedir.
- XXVI) CLAUSON, sözlüğünde *tañ tañlardı* tümcesini yanlış saymaktaysa da³⁸ olduğu gibi bırakılması belki daha iyidir. *tañlar-* şeklinde bir eylemin var olduğu düşünülebilir ve eylem olmayan sözcüklerden eylem türeten +*Ar-* ekiyle *tañıl* ya da **tañla*'dan türemiş olmalıdır. Birincisi *qız+ıl* ve *yaş+ıl*'a benzer bir yolda *tañ*'dan gelir. Kâşgari *tañıl kâyik*'i "bacaklarında çizgiler bulunan geyik" diye çevirip *tañıl* sıfatının başka şeyler için de kullanıldığını ekler. Bu nitelendirme tan vaktinde gökte gördüğümüz çizgilerden gelmiş olmalıdır. Öte yandan **tañla* şeklinde bir belirteç doğrudan doğruya *tünlä*, *ärtälä* ve *tünçülä* ile karşılaştırılabilir. Çuvaşça *käntärlä* da aynı şekilde *küntüz*'den gelir. Türeyiş ise *kök+är-*, *yürün+är-*, *tün+är-*, *tün qara+r-dı* ve başka birçok eylemde görülür. Bunlarla yetinilmeyip metin değiştirilecekse, CLAUSON'ın görüşünden

³⁵ F.W.K. MÜLLER, *Uigurica*. Berlin, 1908. I. Die Anbetung der Magier.

³⁶ *Vokallaengde i Tyrkisk*. [København] Universitetets Prisspørgsmaal for aaret 1960.

³⁷ ABU HAYYÂN, *Kitāb al-İdrak li-lisān al-Atrāk*, 1931. Yayımlayan: A. Caferoğlu.

³⁸ Sayfa 510.

başka olanaklar da vardır. Örneğin, *taη* yanlışlıkla iki kez yazılmışsa *t¹ η l¹ r¹ d¹ y taη alardı* diye de okunabilir. O halde *alar-*, *al+ar-* diye çözümlenip tümcenin anlamı “Tan kızardı.” olmalıdır.

Üç yayımlayıcının *qamıy* diye okudukları sözcüğün ikinci ünlüsü yazılı olmadığından *qamay* şeklinde de okunabilir. *qamay*’a *qamıy*’dan daha sık rastlanmaktadır.

XXVII) Bu ırk’ın tek zorluğu *m s² y m y s²* diye yazılmış ve herhalde *ämsimiş* şeklinde okunması gereken sözcüktedir. *ämsi-* diye bir eylem şimdiye değin hiç bir yerde ortaya çıkmamış, şimdilik Eski Orta Asya Türkçesinde *+sI-* (veya *+sX-*) diye bir ekle türetilmiş tek bir eyleme rastlanmamıştır. *bar-ıysa-*, *kir-ıgsä-*, *qavış-ıysa-* gibi *-(X)GsA-* ekiyle eylemden türemiş epey eylem vardır; bir de *+sA-* ekiyle addan türetilmiş eylem buluyoruz: *suw+sa-*, *ql-ımsın-*, *orla-msın-* gibi *-(X)msIn-* ekiyle eylemden türemiş birkaç eylem yanında bir de addan *+sIn-* ekiyle türemiş bir eyleme rastlanır: *ärk+sin-*. *-(X)GsA-* ile *-(X)msIn-* hemen hemen ölmüşe benzeyen *+sA-* ile *+sIn-* eklerini içinde bulunduran bileşik birer uzamadır. Karahanlı Türkçesinde durum değişir: Divanü Lûgati’t-Türk’te hepsi addan türeme *+sA-* ve *+sI-*’lı eylemler çoktur. Bu yüzden, eğer *ämsi-* eylemi türevse *äm* “ilaç” adından türemiş olması gerekir ve *äm-* yani “emmek”le ilgisi olamaz. ORKUN’un “ağzı sulanmış”a, CLAUSON’ın “the wolf’s mouth watered”a nasıl vardığını hiç anlayamıyorum.

XXVIII) *uyur* sözcüğü yayımlanmış ve yayımlanmamış Yenisey yazıtlarında şu şekilde kullanılmıştır: *arıy uyur atım*³⁹. *arıy uyur eşim qadaşım uyurın için*⁴⁰. *eşim uyurın için*.

³⁹ Bütün bunlar V. THOMSEN ve K. WULFF’un Kopenhag’da Cetralsiatisk Institut’ta bulunup henüz yayımlanmamış Yenisey yazıtlarıyla ilgili gereçlerine dayanır.

⁴⁰ *uyur* sözcüğüne iyelik eki ve *üçün* tarafından yönetildiğinden belirtme durumu eki takılmıştır. Buna benzer tümceler Eski Türkçede çoktur, örneğin: *ya^b/_vlaqın için* “kötü olduğu için” (Şine Usu yazıtı doğu 5); *käntüläriniη qutsuzın ülügsüzün için* “kendileri kutsuz ve talihsiz oldukları için” (TT VI (not 18²de) 7-8); *antayırın için* “(sen) öyle olduğun için” (KT doğu 27) vb.

uyur qadınım için uyur bəgimkə adriltım. uyur qadaşımqa adriltım. Saydığım örneklerin hiç birinde ikinci ünlü yazılı olmadığından, MALOV ve MALOV'la birlikte DTS ve CLAUSON sözlüklerinin kabul ettikleri *uyar* şeklini tercih etmeye sebep yoktur. Irk Bitig'de açıkça $w j^1 w r^1$ yazılı olduğuna göre bütün öteki metinlerde de öyle okumak gerekir. CLAUSON'ın sözlüğündeki gibi iki değişik sözcük olduklarını düşünmek ya da DTS'deki gibi metnimizin örneğini de *uyar*'a çevirmek büsbütün yersizdir. CLAUSON'la birlikte bunun *u-* "muktedir olmak" eylemin şimdiki zaman şekli olabileceğini düşünüyoruz; bu halde de tek olanaklı şekil *u-yur* olmalıdır: Örnek olarak *ö-yür* (*Kül Tegin* ve *Bilgä Qayan* yazıtları) ve *ba-yur* (U II⁴¹ 69, 1-5¹) eylemlerini verebiliriz. *uyur*'u "yetenekli" olarak çevirmek yerinde olacaktır. *ädgüsi uyuru* belli ki *tirilipän* "toplanıp" ulacının öznesidir; ORKUN'un "iyileri akıllıları toplayarak" biçimindeki çevirisi kabul edilemez.

bädizlä- eylemi başka yerde bulunmuş değildir. *bädiz*'in anlamı "süsleme, resim" olduğundan bu ırk'taki *mäniläyür bädizläyür*'ün eşit anlamlı bir çift olması beklenemez. Bununla birlikte Man-tü Texte⁴² 674'te de *bädiz mäni* ("mutluluk") karşımıza çıkmaktadır.

XXIX) Eski Orta Asya Türkçesinde *oy-* diye yalnızca bir tek eylem vardır ve anlamı da "oymak"tır. *-mA* eki Eski Orta Asya Türkçesinde edici ad yapar⁴³. Buna göre *oyma är* "oyucu adam" olmalıdır. $w j^1 \gamma : l^1 y$ 'da γ 'den sonra görülen şey fotokopide bölüm işaretine pek benzemediğinden hesaba katılmazsa, harfler birlikte *oyyalı* diye okunabilir. Nasıl olsa belirtme durumu $w j^1 \gamma$ olabilecek *oy* ya da *uy* diye bir sözcük bu dilde yoktur. CLAUSON : *Notes*'in da yazdığı gibi son işaret *p* değil *y* yani *i / i'*'dir; işaret *p* olsaydı tek yorum yolu gerçekten '*oyuy alıp*' diye okumak olurdu.

⁴¹ F.W.K. MÜLLER, *Uigurica II*. Berlin, 1910.

⁴² Not 12'ye bakınız.

⁴³ Örneğin Budist metinlerde çok kullanılan *bod kötürmä tınlıy* "dik yürüyen canlı" (yani dört bacaklı hayvan olmayan), *bälgürtmä ät'öz* "gösterilen vücut", *yälmä* (Toñuquq yazıtı 52) "bir çeşit koşucu asker" vb.

Şu halde *oyma är . . . w $\frac{si}{st}$ ç oyyalı barmış*. “Oyucu adam $w \frac{si}{st}$ ç oymaya gitmiş.” tümcesine varıyoruz. $w \frac{si}{st}$ ç diye bir sözcük yoktur ve bence bunu *eşiç* “çömlek” diye okumak gerekir. Bunun için yalnızca bir harfin yanlış olduğunu kabul etmek gerekir. *eşiç* Irk Bitig’de $\frac{isi}{tst}$ ç şeklinde yazılırdı, çünkü *i*, *ı*, *e* ve *s* ile *ş* için yalnızca birer işaret vardır; *ç* harfi ise hem arka hem ön sıradan sözcüklerde kullanılmaktadır. Ancak, Uygur alfabesinde sözcük başındaki *o/u* ve *i/ı/e* birbirlerine benzer ve Uygur yazısıyla yazılmış metinlerde sık sık karıştırılır. Bu yüzden, burada karıştırılmış olmaları belki de Irk Bitig’in aslen Uygur harfleriyle yazılmış olduğunu gösterir.

tutuy ur- genellikle “rehine koymak” anlamına gelir. O çağ Türklerinin bazan kendi çocuklarını rehin olarak verdiklerine dair belgeler USp⁴⁴ kitabında okunabilir.

- XXXI) CLAUSON: *Notes*’a göre *bars käyik*, biri *än* öteki *män* arayan iki değişik hayvan olmalıdır. Bence sözcüklerin sıralanışı böyle bir açıklamayı imkânsız kılmaktadır. Eski Orta Asya Türkçesinde *käyik* bütün yaban hayvanlarına verilen addır.
- XXXII) *asıy* “kazanç, kâr, faiz” Eski Orta Asya Türkçesinde çok bulunan, DOERFER⁴⁵ ve başkaları tarafından birkaç kez ele alınmış, şeklinden emin olunan bir sözcüktür. $-(X)G$ ekiyle eylemden türetilmiş çok yaygın ad sınıfına benzemesine rağmen henüz herhangi bir eylemle ilgisi ispat edilmiş değildir. Bunun yanında anlamı “çoğaltmak” olup CLAUSON’ın sözlüğünde *aş-* şekliyle ele alınan bir eylem vardır ki bunu günümüze kadar anlamı “aşmak” olan *āş-* eylemiyle karıştırmamak gerekir. “çoğaltmak” anlamlı eylem CLAUSON’ın sözlüğünde saydığı yerlerden başka U III⁴⁶ 81,13’te, edilgeni CLAUSON’ın *aşıl-* maddesinde

⁴⁴ Not 23’e bakınız.

⁴⁵ G. DOERFER, *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen*. Band II, Wiesbaden, 1965, S. 58–59.

⁴⁶ F.W.K. MÜLLER, *Uigurica III*. Berlin, 1920.

saydıklarından başka BTT II⁴⁷ 1217, Ged⁴⁸ 74 ve ETŞ 22,21 ve 24,4'te de vardır. Eylem bazan *as-* şeklinde (ve edilgen karşılığı *asıl-* şeklinde) yazılır ve bence bu kökün doğru şeklidir. CLAUSON'a göre TT VIII⁴⁹ N 6 ve (*aşıl-* için) TT II⁵⁰ A 53-56'ya dayanarak *as-* değil de *aş-* okumak gerekmektedir; bütün öteki kaynaklar Uygur harfleriyle yazılı olduklarından s - ş farkını göstermemektedirler. Ancak, TT VIII N'de bulduğumuz örnek, açıkça "aşmak" anlamlı eylemle ilgilidir. T II A'daki ise, kâğıt yırtık olduğundan bambaşka bir sözcük de olabilir: CLAUSON kendisi de metni *bu ok [öv]ke bilig aş[ulsa]r küçedser* diye yazmaktadır. Demek ki kaynaklara dayanarak s ile ş arasında karar kılmak mümkün olmuyor. Bu eylemle *asıy* sözcüğü arasındaki anlam yakınlığı yüzünden *as-* şeklini tercih etmek bana yerinde görünüyor. *as-*'in CLAUSON ya da DTS sözlüklerinde verilen başka türevi yoktur. Biz Suv⁵¹ 88,6'da *üklitdürüp asdurup* çiftini buluyoruz.

XXXIII) *taqi* sözcüğünü THOMSEN, MALOV ve ORKUN değişik şekilde çevirmekte, THOMSEN "still" yani "hâlâ", MALOV anlamı "daha" olan Rusça bir sözcük, ORKUN ise "dahi" yazmaktadırlar. (Yanlışlıkla *t² y y* diye yazılmış olan) *ter* "der, diyor" sözcüğünü ise üçü de çevirmeden bırakmaktadır. Bence bu parçayı anlamamanın iki yolu vardır: Ya *taqi* belirteç olarak kullanılıp anlamı "daha"dır ve *qatıydi'*ya koşut bir şekilde *ur* eylemini anlatmaktadır, ya da *ter* ile biten tümceyi *swqmış* ile bitene bağlayan bir sıradışlık bağlacıdır. Bence buyrum kipi şekilleri *-mIş*'lı şekillere sıradış bir şekilde bağlanamaz ve ikinci olanak tercih edilirse *ter* de tümcenin ayrılmaz bir kısmı sayılmalıdır.

⁴⁷ K. RÖHRBORN, *Eine uigurische Totenmesse*. (= Berliner Turfantexte II). Berlin, 1977.

⁴⁸ G. HAZAL, *Ein buddhistisches Gedicht aus der Berliner Turfan-Sammlung*. Acta Orientalia Hungarica XXIII (1970) s. 1-21.

⁴⁹ A.v. GABAIN, *Türkische Turfantexte VIII*. Berlin, 1954.

⁵⁰ Not 11'e bakınız.

⁵¹ Not 24'e bakınız.

XXXV) Bu ırk'ın metni TT I⁵² 215'te başlayan şu ırk'la karşılaştırılabilir: *quyu quş uçtı. köliñä qonmaz. Kişi oyılı ögä kälmez* ("kommt nicht zu seiner Mutter" diye çevrilmiş). İki metin aynı mitolojik ve folklor kaynağından gelmiş izlenimini veriyor.

qanat sözcüğü için III'ncü ırk üzerine yazdıklarına bakınız.

XXXVI) *q w r¹ q nçy η* diye yazılan sözcük belki bugüne değin okunduğu gibi *qorqınçın* değil, *qorqunçın* şeklinde okunmalıdır. İkinci ünlü yuvarlak değil de düz olsaydı yuvarlak bir ünlüden sonra bulunduğundan *y* olarak yazılırdı. Öte yandan, *qutun* sözcüğünde de görüldüğü gibi, 2. kişi tekil iyelik ekinin ünlüsü dörtlü ses uyumuna göre değişir, yani arka yuvarlak ünlüden sonra *u* olarak karşımıza çıkar. Eski Orta Asya Türkçesi metinlerinde bu sözcüğün hem *qorqınç* hem de *qorqunç* şeklinde görünmesi bu sorunun çözümünü büsbütün zorlaştırıyor.

üküş atlıy takımının ikinci sözcüğü CLAUSON: *Notes*' da ileri sürüldüğü gibi "isim" anlamındaki *āt*'dan değil de hayvan *at*'tan türemiş olmalıdır. İrk Bitig'de ilk hecedeki uzun *ā*'lar açık yazılır; sözcüğümüzdeki *a* ise yazılmış değildir.

uçruyluy sözcüğünün savaş işareti olarak bayrak uçurulmasını, dalgalandırılmasını anlattığı düşünülebilir. *üküş atlıy*, *qovı atlıy* ve *uçruyluy* belirteç görevli olmalarının yanısıra *ögrünç*'ü, *qorq^unç¹* ve *qut*'u olmayan muhatabı temsil etmektedirler. Bu yüzden örneğin *üküş atlıy* takımının metinde en doğru çevirisi "çok atlı olmanla beraber..." olacaktır.

XXXVII) "biçmek" eyleminin asıl şekli *biç-* değil *biç-*'tı. Eski Orta Asya Türkçesinin metinlerinde iki gövde şekli arasındaki farkı ayırdetmenin mümkün olduğu bütün durumlarda gövdenin arka sıradan olduğu ortaya çıkar. Bu yüzden *b² y ç A* *be + çä* olarak çözümlenerek *beçä qomursya* takımı "kısrak

⁵² Not 14'e bakınız.

gibi karınca” diye çevrilebilir; o halde *beli + n* belirtme durumu değil araç durumu olacaktır. Fakat bu açıklama yolu tatmin edici olmaktan çok uzaktır. Öte yandan, özellikle yazıtlarda karşılaştığımız bir yazım geleneğine göre arka sesli, ilk fonemleri ünsüz, ikinci fonemleri ise *ı* olan sözcüklerde baştaki ünsüz ön sesli olarak yazılmaktadır. Örneğin $t^2 y \eta l^1 A$ (*Kül Tegin* yazıtı, güney 2) yani *tırıla* (buyurma şekli, “dinle”), $s^2 y \eta r^1$ (*Bilgä Qayan* yazıtı, doğu 32) = *sınar* “yarı”. Aşlı *biη* olup Toñuquq⁵³ yazıtının doğu tarafı ilk satırında öyle yazılan “bin” anlamlı sözcük de aynı yazıttaki başka örneklerinde ve *Bilgä Qayan* yazıtında *biη* diye yazılıdır. (Bu sözcük için bir de CLAUSON’ın sözlüğüne bakınız). XVII’inci ırk’la ilgili notumda *yış* ve *yıl* sözcüklerinin yazılışı hakkında yazdıklarım da bu konudadır.

XXXVIII) CLAUSON: *Notes*’taki açıklama yolu kuşkusuz en doğru olanıdır.

XXXIX) Bu ırk öznesinin eksik oluşu ve başka birkaç bakımdan XXV’inci ırk’ı andırır. $t^1 \gamma y \gamma$ ya $t\gamma + \gamma$ ($t^1 y \gamma \gamma$) ya da $at + \gamma$ ($t^1 \gamma$) yerine yazılmış bir yanlış olabilir ve bu iki imkân eşit görünüyor.

Bu ırk’ta bulduğumuz *tertrü*’den daha yaygın olan şekil *tetrü*’dür. Buradan başka *tertrü* şeklini yalnızca iki Mani metninde bulmaktayız: Xw⁵⁴ 136 ve M II⁵⁵ 11,16. *tertrü* şeklinin belirli bir lehçeye, örneğin Eski Batı Orta Asya Türkçesine ait olması mümkündür. Eski Türkçenin lehçelere bölünüşü sorunu çözülmüş olmaktan çok uzaktır; metnimizin de bu tartışmada önemli bir yer alacağı kuşkusuzdur.

XL) Bu ırk’ın başlıca zorluğu ilk üç sözcüktedir; bunlardan birincisine hiç bir anlam bulunamamış, öbür ikisine ise

⁵³ Bu yazıt P. AALTO, *Materialien zu den alttürkischen Inschriften der Mongolei, I.* JSFOu 60 (1958) yayımına göre.

⁵⁴ X^wāstvānift adlı metin L.V. DMİTRİJEVA’nın yayımına göre S.E. MALOV onuruna çıkan *Tjurkologičeskije Issledovanija* (Moskva, 1963) adlı kitabın 214’üncü sayfasından başlar.

⁵⁵ A.v. LE COQ, *Türkische Manichaica aus Chotscho II.* Berlin, 1919.

birkaç anlam verilmiştir. Çözüm için çeşitli görüşler ortaya atılmıştır. $j^1 r^1 n^1 \zeta A'$ 'yı *yar* ve *ança* diye iki sözcüğe bölmek bir çözüm yolu daha vermekteyse de, bunlardan hiç birinin pek tatmin edici olduğu söylenemez.

- XLI) DTS sözlüğünde bu ırk'ın *ıduqluq* şeklindeki sözcüğü yanlışlıkla *ıduqluy* diye geçer.

K. GRØNBECH'in yayımlanmamış olan notlarında yazdığı gibi yazmada *buzayu* sözcüğü *a* harfi kullanılmadan, *buzayulaçı* sözcüğü ise ilk *a*'sı yazılmış olarak geçer, Hem THOMSEN, hem de onu izleyen ORKUN iki sözcüğü de *a*'ları açık yazılmış gibi gösteriler. Sözlüğünde CLAUSON *buzayulaçı* sözcüğünü dilbilgisince kabul edilemez saymaktaysa da, bu şekil başka metinlerde de önümüze çıkmaktadır. Kâşgari'nin *qulnaçı qısrıq* "doğurmak üzere olan kısırak" deyimini hem şekil hem de anlam bakımından metnimizdekine çok yakındır. Yazıtlarda gelecek zaman göstermek için kullanılan *-dAçI* ekinin olumsuz karşılığı *-mAçI'*dir. Bu eki *-mA-çI* diye çözümlemek gerekir ve bu *-çI* da ele almakta olduğumuz ek olmalıdır. Elimizdeki metinlerde bu ek, yalnızca doğurmakta olan hayvanlarla ilgili olarak kullanılmaktadır. W. BANG bu ek hakkında '*Türkische Bruchstücke einer nestorianischen Georgspassion*', Le Muséon 39 (1926),s. 56'da başka, hence kabul olunamaz bir görüş ileri sürmektedir.

- XLII) Bu ırk üzerine bir de W. BANG'ın *Ungarische Jahrbücher* 5 (1925) s. 235-237'de yazdıklarına bakınız.

63'üncü satırdaki *idişin* sözcüğünü THOMSEN metni ilk yayımlayışında yanlışlıkla *idisin* diye yazıp bunu çalışmalarını topladığı yapıttaki ikinci yayımında düzeltir.

CLAUSON, sözlüğünde *qança* sözcüğünü ele alırken *qança bar-* deyimine de birçok örnek vermektedir.

- XLIII) CLAUSON: *Notes* bu tümcede neyin özne neyin nesne olduğu sorununda açıkça haklıdır.

quşlayu bar-, XLVII'nci ırk'taki *üömäläyü bar-* ve XLIX'uncu ırk'taki *üñläyü mäñläyü bar-* ile karşılaştırılabilir.

XLIV) Metinle uğraşanlardan hiç biri *tutunmuş* sözcüğünün n^2 (ön n 'si) ile yazılı olduğunun farkına varmamış ya da bunu belirtmemiştir. THOMSEN şeklin yanlışlıkla *tudinmiş* yerine kullanıldığını, yani t ile d 'nin karıştırıldığını düşünmüştür, MALOV'la ORKUN'un çevirilerinden onların da bu görüşte oldukları anlaşılır. Mamafih Irk Bitig'de ötümlü ve ötümsüz ünsüzler karıştırılmaz⁵⁶ ve bu metnin pek eski olduğunu gösteren özelliklerinden biridir. Öte yandan anlamı "parçalamak" olan *tut-* diye bir eylem vardır ve bu ırk'taki eylemi bunun geçişsiz çatı türetmek için uzatılmış karşılığı saymakta hiç bir zorluk yoktur.

"öğütme" eyleminin asıl şeklinin *ögi-* değil *ögü-* olmuş olması gerekir. CLAUSON'ın sözlüğünde kabul ettiği *ögi-* şekli yalnızca Kâşgari'nin Divanında önümüze çıkar. H I⁵⁷ 55'te *ögüp* yazılıdır, Karahanlı devrinden sonraki metinlerde de hep *ögü-* şeklini buluyoruz. Demek ki *ögüşüp* sorun olmaktadır; zaten Kâşgarlı da iteşlik çatısının gövdesini *ögüş-* diye vermektedir.

Elyazmasında *swçulunmuş* sözcüğünün ikinci ünlüsü açık bir şekilde yazılıdır ve bu durumda eylemin CLAUSON'ın sözlüğünde *suçlun-* diye geçmesi, gerçeği gizlemektedir. *swçul-* karşımıza ilk olarak Kâşgari'nin yapıtında ve QB'de⁵⁸ çıkar; tabanı bulunmayıp geçişli olduğuna bakılırsa türememiş (asıl kök) olması gerekir. Demek ki *swçulun-* eylemi *swç-lun-*, *yet-lin-*, *yuç-lun-* ve başkalarında bulduğumuz edilgenlik ve geçişsizlik belirten bileşik *-lXn-* ekiyle türemiş değildir.

CLAUSON'ın *Notes*'larında ileri sürdüğü gibi *toyan quşun*'da bulduğumuz tamlayan durumu ekini yanlış saymaya gerek yoktur. Bu kuruluş hem *tırnaqı* sözcüğüne tümleç, hem de *qalyu barmış*'ın öznesi ödevlerini görmektedir. Şekil bakımından bu iki görevden herhangi birine uyabilir ve öteki görev tümcenin kuruluşunun bütününden anlaşıl-

⁵⁶ Sözcük gövdesindeki ünsüzler hiç karıştırılmamaktadır. Ekte karıştırılışları hakkında XVII'nci ırk'ta *ölümdä oz-* üzerine yazılanlara bakınız.

⁵⁷ G.R. RACHMATI (Reşit Rahmeti Arat), *Zur Héilkunde der Uiguren*, I. Berlin, 1930.

⁵⁸ Not 13'e bakınız.

malıdır. Eski Orta Asya Türkçesinde ana tümcenin bu bakımdan üstünlüğü yoktur; tümcemizde bağımlı kuruluş önce bulunduğu için *toyan quş* takımının şeklinin yönetimini kendi üzerine çekmiş.

- XLVI) Buradaki *basın*- eylemi iki şekilde açıklanabilir ve her iki kullanılış da çeşitli metinlerde bulunmuştur: Ya dönüşlü anlamla “kendi kendini bastırmak”, ya da ‘orta’ denen anlamla “başka bir şeyi kendi için bastırmak” veya “başka bir şeye kendi için basmak”.

GRØNBECH'in yayımlanmamış olan notlarında yazdığı gibi, burada ve ayrıca L ve LXI no.lu ırk'larda bulduğumuz $j^1 b^1 q$ şeklini ya $ya \frac{b}{v} laq$ ($j^1 b^1 l^1 q$) yerine, ya da $ya \frac{b}{v} ız$ ($j^1 b^1 z$) yerine yazılmış bir yanlış saymak mümkündür. Başkaları yalnızca $ya \frac{b}{v} laq$ 'ı düşünmüşlerse de z ve q işaretleri arasında Eski Türk yazısında bir benzerlik vardır ve $j^1 b^1 q$ 'la $j^1 b^1 z$ 'daki harf sayısı aynıdır.

- XLVIII) Kâşgari'ye göre burada bulduğumuz *sınuq* şekli Oğuz lehçesine özgü olup genel Türkçe karşılığı *sınuq*'muş. Bu da metnimizin lehçesini tayin edişte dikkatlice göz önünde bulundurulması gereken bir iddiadır.

Metindeki *säpär* yerine beklenen şekil *sapar*'dır. Uygur yazısıyla yazıldıklarında bu iki sözcük ayırt edilemez; bu da belki Irk Bitig'in önce Uygur harfleriyle yazıldığına işarettir.

THOMSEN bu ırk'ın ilk sözcüğünü *qara* diye yazmış, ötekiler de onu izlemişlerdir. Yazmanın fotokopisinde açıkça *qarı* yazılı olduğu görülür. Demek ki metnimizin çevirisi “kara yol tanrısı”, “kara kaynak tanrısı” ya da “kara kaynakların tanrısı” değil de, “ihtiyar yol (veya kaynak, yul) tanrısı” olmalıdır.

ädgüsi bolzun ter LIX no.lu ırk'ta da önümüze çıkıyor ama orada ırk'ın sonunda bir de *ädgü ol* ifadesi var. Demek ki *ädgüsi bolzun* genellikle ırk'ın sonunda bulduğumuz “Bu iyidir.”, “Bu kötüdür.” tümcesinin yerini tutmaktadır.

XLIX) CLAUSON: *Notes, m γ A* sözcüğünü açıklayışıyla yine doğrusunu bulmuştur. *amyā* şeklinin *Kül Tegin* ve *Bilgä Qayan* yazıtlarından beri⁵⁹ bulunmasına karşılık *imya* ilk olarak QB'de⁶⁰ ortaya çıkmaktadır. Türkçede eski şekil *imya* değil *amyā*'dır. Moğolcada anlamı bu sözcük gibi "keçi" olan *ima'an* (çoğulu *ima'at*) şeklinde bir sözcük vardır ki ele aldığımızla ilgisi ortadadır. Ancak unutmamak gerekir ki elimizdeki ilk Moğolca metinler Qutadyu Bilig'den en azından birbuçuk yüzyıl daha geçtir. Varılması gereken sonuç şudur ki, "keçi" sözcüğü geç bir dönemde Türkçeden Moğolcaya geçmiş bir alıntıdır; bu sözcükte asli bir ilişki olsaydı Moğolcadaki şeklin de *a*'yla başlaması beklenirdi.

L) XI'inci ırk hakkındaki notumuzda at tanımıyla ilgili olarak kullanılan *yazyγ* şeklini ele almıştık. Bundan başka burada $j^1 z \gamma$ 'ın $j^1 z p$ yerine konmuş bir yanlış olması ve bunun da önceki satırdaki *tügüp* sözcüğüne zıtlık teşkil etmesi imkânı da vardır; *tügüp*'ün anlamı "bağlayıp", *yazyγ*'inkiyse "çözüp"tür. CLAUSON: *Notes* başka açıklama yolları saymaktadır.

$t^2 y g r^2 t^2$ ya *tigirt*- ya da *tigrä-t*- eyleminin buyrum kipi olabilir. *tigrät*- diye yazıldığı fotokopide belirgin olarak görülen bir eylem Kâşgari tarafından da anılmaktadır. Divanü Lûgati't-Türk'te *tigrä-* şeklinde bir eylem de bulunur ve aynı yapıtta *tigir tigir* diye bir yansıma çifti de anıldığından *tigr + ä-* olarak türemiş olduğu düşünülmelidir. BTT III⁶¹ 233'te *soyirt* ile birlikte bulduğumuz *tigirt* şeklinde bir ad da vardır. Bir de CLAUSON'ın sözlüğünde *tigirtsiz* sözcüğüne bakınız. Bu sözcük Suvarṇaprabhāsa'da⁶² geçmektedir; geçtiği bölümde ayrıca *tigi çoyi* diye bir çift de bulmaktayız ki bu da yukarıda saydığımız *tigirt soyirt* çiftini andırmaktadır. O halde metnimizdeki $t^2 y g r^2 t^2$ sözcüğünü

⁵⁹ Örnekler CLAUSON'ın sözlüğünde bulunabilir.

⁶⁰ Not 13'e bakınız.

⁶¹ S. TEZCAN, *Das uigurische Insadi-Sūtra*. Berlin, 1974. (= Berliner Turfantexte III)

⁶² Not 24'e bakınız.

okumanın ikinci yolu olan *tigirt-* şeklini *tigi+r-t-* diye çözümleriz. *tigirt* ile *soyirt'*a gelince; bunlar *adır-t*, *yoyur-t* kalıbından, **tigi+r-* ve * $\frac{s}{\zeta}$ *oyl+r-*⁶³ şeklindeki eylemlerden türemiş -t'li adlar olabilir. *tigirt-* ya da *tigrät-*'in anlamı "birine (belki takırtılı) belirli bir ses çıkarttırmak"tır.

Aralarından biri CLAUSON'ın sözlüğünde *yadrat-* maddesinde öne sürdüğü olmak üzere, *j¹d¹r¹t¹* şeklini açıklamakta birçok yol vardır; burada tek tek anlatılmaları pek yararlı olmayacaktır.

*t¹ w p w w l¹ ynçA'*yı metnin yayımlayıcıları *topu uluy ança* diye, W. BANG ise "Zur Kritik und Erklärung der Berliner uigurischen Turfanfragmente" adlı yazısında⁶⁴ *topu ulayança* "solange du ihn zusammenlegst" şeklinde okumaktadır. *topu* diye bir sözcük olamayacağından bu iki görüş de kabul edilemez. (BANG'ın öne sürdüğü eylem şekli de Eski Orta Asya Türkçesinde yanlıştır ve *ulayınça* olmalıdır.) CLAUSON: *Notes* metnin *toplayuluy ança*'ya değiştirilmesini önermekteyse de, bu hence yazmada bulunandan pek fazla uzaktır. Ayrıca bu ek -*GUIXK* şeklinde olup sonundaki ünsüz serttir. Eğer yanyana yazılmış iki *w*'dan birini atarsak *tupulyança* yani "tupulyan gibi" sözüne varabiliriz. *tupulyan* Kâşgari'ye göre "kanatlarında çelik bulunup bir dağın zirvesine çarpınca onu delip geçtiği söylenen bir kuş"muş. Buna yakın bir görüş belki önümüzdeki metinde de vardır. GRØNBECH'in defterinde 'ulay(a) "Streitross, Kurierpferd"' sözlerini buluyoruz. Gerçekten de *ulay ança täritzün* "Koşu atı [da] bu şekilde terlemelidir." metni açıklamak için iyi bir fikir görünüyor; bununla birlikte *twpw*'yu yine açıklamaz bırakmaktadır.

LII) CLAUSON: *Notes* her üç yayımlayıcının da *bolıtı* diye okudukları sözcüğü yanlış saymakta, kendisi bunu *bulıtı*

⁶³ Sözcük başında /s/ ile /ç/ fonemlerinin nöbetleşmesine başka örnek de vardır; bunlardan biri *sök-~çök-* eylemleridir.

⁶⁴ Sitzungsberichte der Preussischen Akademie der Wissenschaften 39, 1915, Sayfa 634.

“(onun) bulutu” olarak yazmaktadır. Oysa *bulutu* sözcüğü $b^1 w l^1 t^1 y$ değil de $b^1 w l^1 y t^1 y$ şeklinde yazılmalıydı. Bunu önceki satırdaki *bulutly* sözcüğüyle ve bundan sonraki ırk'taki *bulut* ile karşılaştırınız. Yuvarlak ünlülerden sonra $ı/i$ her zaman belirtilerek yazılmaktadır. *bulutu*'yı seçmek anlamca da zordur, çünkü ‘bulutların güneşe ait olduğu’ düşüncesini vermektedir. Dilbilgisi bakımından *bulutu ara* imkânsızdır. Irk Bitig'de $/\tilde{n}/$, daha ne $/y/$ ne de $/n/$ ile birleşmediği için, eylemden eylem türeten $-Xt-$ eki, bu şekilde geçip daha $-It-$ 'ye dönmediği için ve başka nedenlerden en eski metinlerden biri sayılmalıdır. Bu metinlere özgü olan bir kurala göre buradaki gibi bir ilgeç takımı adın belirtme durumuyla, yani ‘*bulutın ara*’ olarak kullanılmalıydı.

LIV) CLAUSON : *Notes*'ın $sa\frac{b}{v}ı$ şeklindeki iki sözcüğün tümcelerinin nesnelere olduğu görüşünü kabul etmeyi zorca buluyorum: Üçüncü kişi iyelik ekli ve nesne olan adların sonunda hemen hemen her zaman durum eki olarak bir $-n$ buluyoruz.

LV) $r^2 k l^2 y g$ MALOV'un bir imkân olarak andığı, GABAIN'le⁶⁵ sözlüğünde CLAUSON'ın kabul ettikleri *ärklig* sözcüğünden başka bir şey olamaz. Öne sürülen yorumlardan hence doğruya en yakın olanı, CLAUSON'ın sözlüğünde *törüt-* sözcüğüyle ilgili olarak verdiği *törüt-* bu ırktaki $t^2 \ddot{u} r^2 t^2-$ eyleminin doğru okunuşu, *türät-* ise yanlıştır. Ben şöyle anlamayı tercih ediyorum: *sü yerintü ärklig; savçı törütmiş*. “[O] ordu yerinde kudretli; elçi [bile] salmış.”

yetiglig şekli $-GII$ ile $-(X)G+IXG$ eklerinin bulaşması sonucunda doğmuş sayılabilir, çünkü burada ‘*yetigli*’ şeklini bulmayı beklerdik. XX'nci ırk'taki *yatylyh turyuru* ... tümcesinde de gördüğümüz gibi $-GII$ şekline belirtme durumu ekini katmak mümkünse de buradaki tümcede bu durumun kullanılması imkânsızdır. $t^1 y$ diye yazılan sözcük *ätü* yani “adı” değil de “atı” anlamındaki *atı* olmalıdır.

⁶⁵ Bkz. s. 87.

Önce de yazdığımız gibi bu metinde ilk hecedeki uzun *a*'lar açık yazılmaktadır. Bir de *yetig+lig* diye çözümlemeyi tercih edersek metni anlamak büsbütün zorlaşır, çünkü *yetig* şeklinde bir sözcük Eski Orta Asya Türkçesinde şimdiye değin ortaya çıkmış değildir. *yet-* gövdesinin üç ayrı anlamı var gibi görünüyor: 1) yedeğinde götürmek, (bir at vb.) çekip peşi sıra götürmek, 2) yitmek, ortadan kalkıp ne olduğu bilinmemek ve 3) yetmek, yetişmek.

LVI) Bütün yayımlayıcılar ilk sözcüğü *ögrinä* diye yazmaktaysalar da *ögürinä* diye okumak da mümkündür. Eski Orta Asya Türkçesinde içeste ünlü düşmesi olayları henüz araştırılmamıştır. W. BANG'ın Man Erz⁶⁶ III 49'a yazdığı nota göre sözcük *ögür* değil *ügür*'müş.

yayla- eyleminin ilk *a*'sı Irk Bitig'de sürekli olarak belirtilmemektedir: Burada ve LXII ile LXIV sayılı ırk'larda *yāy* sözcüğünün ve GRØNBECH'in basılmamış notlarında yazdığı gibi Türkmence *yāyla-* eyleminin *a*'sı uzundur. *yayla-*'nın buna rağmen burada eksik ünlüyle yazılması Irk Bitig'de bulduğumuz yazım kurallarına aykırı görünüyor.

CLAUSON sözlüğüne bu ırk'ın bir bölümünü aldığı anda yanlışlıkla *kuşluğ* yerine *kuşlı:ğ* yazmaktadır; bu bir yazı ya da baskı yanlışı olmalıdır.

LVII) *q n¹ γ y* şekli iki defa geçtiğinden CLAUSON: *Notes*'ın öne sürdüğü gibi bunu yazıcının bir yanlışı saymak zor görünüyor.

O. PRITSAK bu ırk üzerine yazdığı bir yazıda⁶⁷ *ü l² m s²* diye yazılmış sözcüğü yanlışlıkla *ü l² m y s²* diye yazmakta ve *q n¹ γ y* şeklini *qan+γt* diye çözümleyerek "hükümdara ait olan" diye çevirmektedir. Anlaşılan PRITSAK burada, *k ü n² k y* ile *k ü η k y*'de de gördüğü *+KI* ekinin bulunduğunu sanmaktadır. Ancak, bu ekin ünsüzü hiçbir zaman ötümlü olmaz ve bu yüzden bu çö-

⁶⁶ *Manichäische Erzähler*. Le Muséon 44 (1931), s. 1-36.

⁶⁷ *Zum Parallelismus im Altürkischen*. Studia Orientalia, 1964.

zümleme imkânsızdır. Gerçek imkânlar CLAUSON'ın yorumlarında sayılmıştır.

PRITSAK hem *k ü n² k y* hem de *k ü η k y*'yi "das sich unter der Sonne befindliche" yani "güneşin altındaki" diye çevirip birini *kün +ä +ki*, ötekini de *kün +gä +ki* diye çözümlenmektedir. Oysa adlara eklenen yönelme durumu ekinin '+A' diye bir şekli yoktur⁶⁸. PRITSAK'ın tanıt diye saydığı *biriyäki*, *qurıyaqı*, *yırıyaqı* şekilleri yalnız yazıtlarda vardır. Bunlardaki ek yönelme durumu değildir, çünkü Eski Orta Asya Türkçesinde ünlülerin arasına giren *y* yoktur. Ayrıca, +KI ekinin yönelme durumu olduğu kesin olan bir şekle katıldığını hiç görmedim. +yA eki yalnızca kuzey, güney vb. yön belirten sözcüklere eklenmektedir. GABAIN, 1974⁶⁹ hem *k ü n² k y* hem de *k ü η k y* yerine *könyäki* yazmaktadır ve kitabın sözlüğünde de *könäk* "kova" yanında bir de *könyäk* şeklini buluyoruz. Aynı kitabın 1941 yayımında her iki yerde *könäk* yazılıdır. Bayan v. GABAIN geniz *n*'siyle *ny*'yi karıştırmış olacak.

Öteki yazarlarla yorumcuların *öl-* diye okudukları eylem PRITSAK tarafından *ülä-* diye okunmakta ve "verteilt werden" yani "dağıtılmak" diye çevrilmektedir. Fakat *ülä-*, anlamı "dağıtılmak" değil "dağıtmak" olan geçişli bir eylemdir. Türkçede geçişli eylemlerin ortaçları nesnelere tümleç olmakla Hint-Cermen dillerindeki edilgen ortaçların görevini yüklenebilirler, ama yalnızca yüklem olarak kullanılan şekiller ve bu arada -GAy morfemli olanı, bunu hiçbir zaman yapmaz. Yıllarca önce RADLOFF Orhon yazıtlarıyla uğraştığında *öl-* yerine *ülä-* biçiminde okuyarak aynı yanlış yapmıştı. Bununla birlikte PRITSAK, makalesinin asıl amacı olan ırk'ın koşut bir yapısı olduğunu göstermeyi başarmıştır.

nälük ya da daha doğrusu *nälök* Karahanlı Türkçesinden önce yalnız burada ve M I Anhang⁷⁰ 33, 20'de bu-

⁶⁸ Birinci ve ikinci kişi tekil iyelik eklerine katılan yönelme durumu eki yazıtlarda ve daha sonraları +A'dır, ama bu dilbilgisince sınırlanmış belirli bir çevredir.

⁶⁹ Bzk. s. 87.

⁷⁰ 9 sayılı notta adı vb. yazılı olan yapıta eklenen bir metin; orada sayfa 32-37.

lunmuştur. M I Anhang Eski Orta Asya Türkçesinin en eski metinlerinden olan bir Mani metnidir. Yukarıda Irk Bitig'in de bu eski metinlerden biri olduğunu söylemiştik; Maniheizmle ilgili olması da muhtemeldir⁷¹. *nälök*, *nä + lä ök'* ten kurulu olmalıdır ve bu bakımdan *nä + çä ök'* ten gelme *näçök'* e benzer. *+LA* örneğinin *birlä*, *ekilä*, *tünlä*, *yanala* ve daha birçok sözcükte bulduğumuz belirteç türeten bir ektir.

künäş her ikisi de "güneş" anlamını alabilen *kün* ile *quyaş* sözcüklerinin bulaşmasından doğmuşa benziyor. Irk Bitig'den başka özellikle Oğuz lehçelerinde bulunduğuna göre bu sözcük de metnimizin dilinin bu lehçelerinkine yakın olabileceğini gösterir.

āz yerine PRITSAK *əz əz* yazmaktadır; kastettiği ise bildiğimiz harflerle *az az'* dir. Faksimile'de görüldüğü gibi gerçekten önce *z z* yazılmış, sonra ilk *z* düzeltilip *A z* olmuştur. Herhalde yazıcı hiç *az az* yazmak istememiş, yanlışlıkla *āz (A z)* yerine *az (z)* yazdıktan sonra bunu *A'* ya düzeltmiş ve sonra *z* harfini koymuştur. Sözcüğün *a'* sı Türkmencede de uzundur.

LVIII) *sa^b/_v öt* (veya *öt sav*) çiftini W. BANG ve A.V. GABAIN TT II A 50'ye yazdıkları notta ele almaktadırlar. Bu çift ayrıca U II 49, 31-32 (*uṣṇiṣa-vijayā dhāraṇi*), TT II A 77-78, QB 1356 ile 1548 ve başka yerlerde bulunmaktadır.

LX) *r¹ l¹ y'* yi açıklamaya çalışıp başaramayanlara CLAUSON: *Notes* cevap vermektedir.

bädiz' in anlamı "süs" tür; burada nasıl kullanıldığını anlamadaki zorluk hakkında CLAUSON'ın sözlüğünde *bediz* sözüne bakınız.

LXI) CLAUSON: *Notes* herhalde *t² ü s² n² k* sözcüğünü *töşän-*' den türemiş saymakta haklıdır. O halde *töşnäk* yerine *tö-*

⁷¹ Özellikle V. THOMSEN, Samlede Afhandlinger III s. 234'e bakınız. HAMILTON metnin bazı özelliklerinin Budist çevrelerde de bulunabileceğini göstermektedir. Sorun henüz ciddi bir şekilde ele alınmış değildir.

şänäk de yazabiliriz ve bu belki biraz daha iyidir. Daha zayıf olan başka bir imkân da QB'de de bulduğumuz bu sözcüğü Kâşgarlı Mahmut'un *tüşnä-* eyleminden türemiş saymaktır; bu ise *tüşün* +*-ä-*'den gelir. Her iki şık anlamca eşit sayılabilir.

CLAUSON burada *tuzaq* sözcüğünü bulmakta da haklıdır. Bu sözcüğün Kâşgarlı Divan'ından önce bulunmuş olması bir rastlantı olmalıdır; *tuzaqçı* KP⁷², TT VI⁷³ ve QB'de vardır. CLAUSON'un burada *tuzaq* sözcüğünü buluşunu GABAIN, 1974 de benimser;⁷⁴ GABAIN, 1941'in sözlüğünde ise hiç bulunmayan *tuz* "ağ" diye bir sözcük buluyoruz.

LXII) Burada $j^1 j^1 l^1 \gamma$ diye yazılı sözcüğü CLAUSON sözlüğünde doğruca *yaylay* diye okumaktadır. LI ve LVI'nci ırk'ta doğru olarak *yaylay* yazan dört yayımlayıcı da⁷⁵ burada nedense *yaylıγ* şeklini vermektedir. Buna karşılık iki Uygurca metinde bulunur gibi olan⁷⁶ *yaylıq* şekli dilbilgisine uygundur ama burada okunamaz. +LXK eki addeden 'yer adı' türetmeye de yarar, örneğin Kâşgari'nin *yıyaçlıq* sözcüğünde; +LXG'in ise böyle bir kullanılışı yoktur.

Kül Tegin yazıtı doğu tarafı satır 34'te tıpkı buradaki yazılışla $j^1 r^1 \gamma w n^1$ sözcüğünü buluyoruz. Bu hence *ayrayun* ya da *ayrıyun* (*keyik*) diye okunmalıdır. CLAUSON'un sözlüğünde *wik* sözü altında bu sözcükle ilgili olmayan şunlar vardır: *ayraq/ayray buz-i-kühî nar* "the male mountain goat" and some say that it is an animal like the merâl deer . . . , *Sanglax* 57 r. *ayrıq* (so transcribed)

⁷² J.R. HAMILTON, *Le conte bouddhique du bon et du mauvais prince en version ouigoure*. Paris, 1971.

⁷³ 19 sayılı notumuza bakınız.

⁷⁴ Sözcüğün yönelme durumu GABAIN 1974'ün yazdığı gibi *tuzaq* değil de *tuz(a)q(q)a* olmalıdır. Ünsüzlerin çift olması Eski Türk yazısında gösterilmez. Not 68'de sayılan istisnalardan başka yönelme durumu morfeminin her zaman bir *K*'si vardır.

⁷⁵ Bu ırk'lar için A.v. GABAIN'in de metni vardır.

⁷⁶ Bunlar CLAUSON'un sözlüğünde *yaylay* sözcüğüyle ilgili olarak ele alınmalarına rağmen *yaylıq* şeklinde yazılmış olmalarından kuşkulananmamıza sebep yoktur.

occurs in two XVI and one XVIII-XIX century dictionaries, translating Arabic and Persian words for "antelope" and "wild sheep", *Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü* II 84 and III 54. Bence bunların bizim sözcüğümüzle ilgili oldukları kesindir. *ayrayun* ya da *ayrıyun*, *qamay*'dan türemiş *qamayun* gibi bir takım adı olabilir; bununla birlikte başka çözümlene yolu da mümkündür.

LXIV) CLAUSON'ın sözlüğünde *yağa:k* maddesinde bulduğumuz *yayaq* sözcüğünün anlamının "ceviz" olduğunda kuşku yoktur. Demek ki *yayaqlıy* da THOMSEN'la ORKUN'un anladıkları gibi "yapraklı" anlamında olamaz; buna karşılık MALOV'un çevirisi doğrudur. Eğer önümüzdeki metnin yalnızca ses yinelenmesi için değil de bir de anlamı olması için yazıldığına inanıyorsak, *yayaqlıy toyraq*'ın "cevizli kavak" demek olduğunu da söyleyemeyiz, çünkü kavakların cevizleri yoktur. Gerçekten de *yayaqlıy*'ı "yapraklı" yapan THOMSEN ve ORKUN'un *toyraq* sözcüğünü "kavak" diye çevirmelerine karşılık *yayaqlıy* sözcüğünü doğru çeviren MALOV, *toyraq* için yalnızca "ağaç" demektedir. *toyraq* yalnız Kâşgarlı'nın kitabında, bundan başka günümüzde güney-doğu Türkçesinde karşımıza çıkmaktadır. Anlamı önceleri daha geniş olmuş olabilir ve belki de *toyra-* "doğramak" eyleminden türemedir. Kâşgarlı'nın verdiği Arapça karşılık da zorluk çıkarmaktadır.

körklüg "güzel" Eski Orta Asya Türkçesinde çok kullanılan bir sıfattır, ama MALOV'dan başka bütün yayımlayıcılar ve yorumcular *k w r² w̄k l² ü g* sözcüğüne "manzarası olan, manzaralı" ya da "göze çarpar, uzaktan görülen" anlamlarını vermektedirler. Böyle anlamların varlığı XVIII'inci ırk'a dayanarak kabul edilebilir, buraya da pek iyi uymaktadır; bununla birlikte *körklüg* "güzel"den başka bir de '*körüklüg*' diye yazdıkları ayrı bir sözcüğün var olup olmadığı sorununa cevap vermek gereklidir. Eski Türk yazısında belirtilmiş yuvarlak ön ünlüsü ve *r*'den sonra gelen /k/'ler *w̄k* diye de yazılabilmektedir. Bu şekilde *türk*, *Türk* sözcüğü de hem *t² ü r² k* olarak görülür, hem de *t² ü r² w̄k* olarak. Bu iki yazılış şekli bence iki he-

celi bir söyleyiş biçiminin bulunduğuna inanmamıza yeterli değildir. Böyle bir söyleyiş biçiminin varlığıyla ilgili kanıt başka bir alfabeden bulunmalıdır⁷⁷.

LXV) *u-* eyleminin “muktedir olmak” anlamında, yardımcı eylem olmayarak kullanılışı XLV’inci ırk’ta karşımıza çıkmıştı. Bu da Irk Bitig’in çok eski özelliklerinden biridir.

Metnimizin son bölümünü J. HAMILTON çok dikkatli ve ayrıntılı bir şekilde ele almış ve sorunlarını çözmüştür.

*
* * *

Irk Bitig’in daha genel bir yorumuna girişen henüz olmamıştır. Özellikle Orta Asya’da falları ilgili başka belgelerin de ortaya çıkması sayesinde biz metnimizin kültürel ve tinsel çevresindeki yerini anlamakta THOMSEN’den çok daha iyi bir durumdayız. *Indo-Iranian Journal* XVIII (1976) 1/2’de Sogd dilinde yazılmış bir fal metni olan 18 sayılı metin parçası dolayısıyla şimdiye değin yayımlanmamış Türkçe, Sogdca ve Tibetçe fal yazıları sayılmaktadır. ARLÖTTÖ⁷⁸ da bütün Türkçe fal kitaplarını ele almaktadır. Konumuzla ilgili çalışmalar arasında şunları da analım:

M. TATÁR, *Le Moson Šagaj Charvach, jeu d’osselets mongol*, Acta Orientalia Hungarica XXV (1972), s. 221-226.

A. RONA-TAS, *Dream, magic power and divination in the Altaic world*, Acta Orientalia Hungarica XXV (1972), s. 227-

C.R. BAWDEN *The supernatural element in sickness and death, I, Asia Major* VIII, s (1961), s. 221-

A.V. GABAIN, *Philologiae Turcicae Fundamenta* II. 1964, s. 215.

R. DE NEBESKY-WOJKOWITZ, *Oracles and Demons in Tibet*, 1956. Özellikle s. 456-457.

YUSUF ZİYA DEMİRCİOĞLU, *Anadolu’da Eski Çocuk Oyunları*, 1934. s. 9-11 aşık oyunu hakkındadır.

⁷⁷ TEKİN yalnızca yazıtlara dayanarak *türk* yanında bir de *türük* şeklinin varlığına inanmaktadır. CLAUSON’a göre ise bu, *Türkü* olmalıdır.

⁷⁸ Not 6’da değinilen yazı.

Aşık kemiği atılarak bakılan fal eski çağdan beri bilinmektedir. PAULY-WISSOWA'da⁷⁹ "astragalomanteia" (bu falın Yunanca adı) sözüne bakınız. Astragalomanteis'lerden İsa'dan sonra ikinci yüzyılda yaşamış Artemidorus Daldianus (2, 69) da söz eder.

* *
*

İrk'ta anlatılanlarla "İyidir.", "Çok kötüdür." vb. şeklindeki sonuç arasında ilişki vardır. THÖMSEN ile ORKUN *añıy* sözcüğünün sifata eklendiğinde anlamının "çok" olduğunu⁸⁰ bilmediklerinden *añıy ädgi*'yi "fena (ve) iyi" diye çevirmişler ve bu şekilde ilişki görünmez olmuştur. İçindekilerle sonucu arasında ilişkinin apaçık olmadığı ırklar yalnızca VIII (kursağı kesilecek yılan hakkında), XXXIII (*kidizig su $\frac{b}{v}$ qa swqmış taqı ur, qatıydı ba ter.*) ve L'dir (kuyruğu bağlanacak at üzerine, vb.). Ancak, ilişki görülmemesinin nedeni ırk'ta söylenenler değil de *ter* "der, diyor" sözcüğünden önce bulunanların buyrum kipinde olmasındandır. Beğenilecek ya da beğenilmeyecek bir durum anlatımı olmayıp bir işi yerine getirmeyi buyurmaktadırlar. Bu üç ırk'ta yapılması istenilen şey, zor kullanma ile ilgilidir ve belki bu yüzden her üçünde de *ya $\frac{b}{v}$ laq ol* "Kötüdür bu." denmektedir. XIV'ncü ve XXI'nci ırkların sonunda da ikinci kişi buyurma şekli ve *ter* bulunmaktadır, ama bunlara "İyidir." "Kötüdür." diye bir sonuç eklenmemiştir. Demek ki sonlarında buyurma şekli bulunup da değerlendirilen bütün ırklar "kötü" olarak değerlendirilmiştir.

Çeşitli derecelerde "iyi" ya da "kötü" olmasından başka ırk'ta anlatılanın nasıl kullanıldığı pek belli değildir. Öykücüklerde çeşitli hayvanlar geçmektedir, bu hayvanlarla aşık kemiğinin altı yüzüne verilen adlar arasında ilgi olabilir. Bütün Orta Asya dillerinde bu yüzlerin adı vardır ve çoğunda bunlar hayvan adıdır. Örneğin Moğolca'nın Ordos lehçesinde *xəni* (koyun), *yamā* (keçi), *eljige* (eşek), *mori* (at), *oñxo* ve *t'emē* (deve). *İnönü Ansiklopedisi*'nde Aşık Oyunu maddesinde oyunun anlatımında, aşık kemiğinin kenarsız, hafifçe dışbükey, Ordosçada "at" denilen tarafına Anadolu'nun kimi bölgelerinde *eşek* denildi-

⁷⁹ A.F. PAULY, *Paulys Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft. Neue Bearbeitung ... von G. WISSOWA.* Stuttgart, 1894-1974.

⁸⁰ "korkunç" ve benzeri anlamlardan "çok" anlamına geçiş birçok dilde görülmektedir. Türkiye Türkçesinde "müthiş" sözcüğünün kullanılışı da buna örnektir.

ği söylenmektedir. Yazık ki aşık kemiği yüzlerinin Eski Orta Asya Türkçesindeki adları bilinmemektedir. Bununla birlikte Türk lehçelerinde ve başka Orta Asya dillerinde kullanılan adlar da araştırılmalıdır.

Renk sembolüğü de kullanılmış olabilir. Örneğin, atılışları 333, 433, 334 ve 133 diye sıralanan, yani hepsinde 3'ten sonra yine 3 atılan ırk'ların hepsinde *qara* sözcüğünü buluyoruz ve bütün bu ırk'lar kötü diye değerlendirilmişlerdir. MOSTAERT'in Ordos sözlüğünde⁸¹ *t'ul'i* sözcüğüyle ilgili olarak şöyle yazılıdır: 'Il y a *xara* (yani "kara") *t'ul'i* quand le côté s'appelant *eldzige* d'un osselet (= aşık kemiği) est en haut tandis que le côté qui est en haut chez les trois autres est celui qui s'appelle *jamā*⁸². Quand ile y a [*xara*] *t'ul'i* on a perdu.' Irk Bitig'de başka renk adları da az değildir.

* * *

Irk Bitig'in eskiliğini (ancak belki elimizdeki yazmanın eski olmadığı) gösteren yukarıda değindiğimiz özelliklerden başka bir de dilin şu özelliklerini sayabiliriz:

1) *Xw*⁸³ gibi bu metinde de bir kısmı başka yerde bulunmayan, +*LA*- morfemi kullanılarak ünlü ile biten adlardan türetilmiş birçok eylem vardır. Bunların arasında özellikle hayvan adlarından türemiş olanlar göze çarpmaktadır.

2) Türkiye Türkçesindeki gibi, ünsüzle biten adlara tamlayan durumu (genetif) morfemi +*Xη* şeklinde gelmektedir. Eski Orta Asya Türkçesi metinlerinin çoğunluğunda bütün adlara eklenen şekil +*nXη*'dir.

3) -*pAn* veya -*pXn* ulacı Yazıtlarda ve bazı Mani metinlerinde de bulunur.

4) *advy*, *qanat*, *toyan* gibi burada bulduğumuz kimi sözcükler Uygurcada hiç görülmemiştir.

Bu özellikler de önceden sözünü ettiğimiz öteki özellikler gibi metnimizin lehçesi ile ilgili olabilir.

* * *

⁸¹ A. MOSTAERT, *Dictionnaire Ordos*. Peking, 1942.

⁸² Bu sözcük s. 23'te XLIX'uncu ırk dolayısıyla değindiğim Klasik Moğolca *ima'an* sözcüğünden gelmektedir.

⁸³ 54'üncü nota bakınız.

Irk'ların belirli yapıları vardır. Bu konuyu da şimdiye değin kimse ele almadığından biz burada kısaca değineceğiz. Irk'ların bir çoğunda sona yakın bir yerde *ter* "der, diyor" sözcüğü vardır; XLVII'inci irk'ta bunun yerine *temiş* buluyoruz. İçinde ne *ter* ne de *temiş* bulunan şu irk'lar birinci kişide yazılmıştır: İlk dört irk ve X, XX ve LI sayılı irk'lar. Ne birinci kişi ağzından olan, ne de içinde *ter* ya da *temiş* bulunan tek irk, LVII sayılı olanıdır; bu irk sonunda *ädgü ol, ya^bız ol* yerine *bu irk başınta az ämgäki bar; ken yana ädgü bolur* denmesi bakımından da öteki irk'lardan değişiktir. VIII, XLV, XLVIII, XLI, LX, LXII ve LXIV sayılı irk'larda hem birinci kişi anlatımı hem de *ter* sözcüğü bulunmaktadır. Birinci kişide yazılmış olup *ter* bulunmayan irk'ların hepsinde geniş zaman şekilleri ve bunlarla görünüş (aspect) bakımından eşit olan eylemsiz tümceler bulunur.

Hemen hemen bütün irk'ların sonlarına yakın bir yerde bulunan *ança bilin* ya da *ança bilinlär* tümceleri sebepsiz gibi görünen bir şekilde nöbetleşmektedirler⁸⁴.

ter şekline bağlanarak en çok kullanılan eylem şekli belirsiz geçmiş (*mIş*), (ve bunun olumsuz karşılığı *-mAdUK*⁸⁵) olmasına rağmen başka şekiller de vardır.

Bazı sıralanışlar defalarca tekrarlanmaktadır. Örneğin:

XVI *at ... yügürü barmış ... oyrı soquşup ...*

XXVII *qoñ ... ürküpän barmış ... börikä soquşmış*

XXXV *är sükä barmış ... quşqa soquşmış*

XLVII *är ömäläyü barmış; täñrikä soquşmış*

XLIX *bars käyik äñläyü mänläyü barmış: amyaqa soquşmış*

*
* *

Bunlar yalnızca metnimizin düzenli bir biçimde araştırılması gereken yönlerine örnektir. Irk Bitig'in yalnız araştırılması değil faksimile ile birlikte yeniden yayımlanması da gereklidir, çünkü elimizdeki ya-

⁸⁴ K. GRØNBECH, *Der türkische Sprachbau, I.* Kopenhagen, 1936. s. 73-76'da (*bil*), *bilin* ve *bilinlär* şekillerinin çeşitli Türk lehçelerindeki görevini araştırmaktadır. Bu sorun üzerine de Eski Orta Asya Türkçesini ciddi şekilde ele alan olmamıştır.

⁸⁵ *-mAmış* ancak Eski Orta Asya Türkçesinin en geç metinlerinde ortaya çıkar.

yımlar yetersizdir. Buna bir örnek vermek istiyorum: W. BANG *Turcica*'sında⁸⁶ şöyle yazmaktadır: "Wie [-AyIn] in dem Traumbuch⁸⁷ geschrieben wird, geht aus der Transkription nicht ganz sicher hervor; doch wohl wie in den Inschriften?" Halbuki Irk Bitig'de arka n'siyle *uyın*¹, *yoriyin*¹ ve *alayın*¹ yazılıyken yazıtlarda bu ek ön n'siyle yazılmaktadır; TEKİN⁸⁸ s. 187'ye bakınız. Dilbilgisi bakımından çok önemli olabilmesine rağmen harflerin arka ya da ön sesli oluşları yayımların hiçbirinde gösterilmemiştir. Çözülmeğe çok uzak olan yazım sorunları için Irk Bitig temel kaynaklarımızdan biri sayılır; ne de olsa Eski Türk alfabesiyle, taş üzerine yazılmamış en uzun metindir ve yazıtlara göre daha okunaklıdır ve el altında, erişilebilir durumdadır.

Yeni bir yayımın gerekli oluşunun, dille ilgili olmayan bir başka nedeni, bütün ırk'ların başına sıralanmış halkacıklardır. Anlamları ORKUN, s. 72'nin başında okunabilen bu halkacıkları hiç kimse tam olarak yayımlamamıştır. V. THOMSEN, *Samlede Afhandlinger III*, s. 228-229 ile CLAUSON: *Notes* s. 219'da verilen birkaç örnek arasında bile farklar vardır; V'nci ırk'ın halkacıklarını THOMSEN 2 3 2 diye, CLAUSON ise 2 4 2 diye yazmaktadır. CLAUSON'a göre 3 1 3 hem XXIV hem de XXV'nci ırk'larla bulunmaktadır; THOMSEN ise iki ya da üç defa bulduklarını söylediği zar atışları arasında 3 1 3'ü hiç anlamamaktadır. LVIII'inci ırk üzerine A.V. GABAIN 2 2 3 koymaktadır. THOMSEN ise 3 2 2. Kısacası, büyüklerimiz böyle şaşırduklarına göre en iyisi (masraflı da olsa) metnin fotokopisini yayımlamaktır.

Burada okurlara sunduğum düşünceler başkalarını da Irk Bitig'le uğraşmaya yöneltirse mutlu olurum.

⁸⁶ Orientalistische Studien. F. Hommel ... gewidmet. Bd. II. Leipzig, 1918; s. 8.

⁸⁷ BANG bu sözü Irk Bitig hakkında söylemesine rağmen bu metnin rüya yorumlarıyla ilgili olmadığı artık kesin sayılabilir. Bu sorun üzerine V. THOMSEN, *Samlede Afhandlinger III*, s. 231-232'deki not, ARLOTTO s. 690-691 ve CLAUSON: *Notes* s. 218'e bakınız.

⁸⁸ Not 31'de değinilen yapıt.